

Keszei András

Felejtés, társadalom, történelem

A ma már Ulm városában található egykori wiblingeni bencés kolostor 18. században kialakított, barokk műalkotásokkal díszített könyvtártermében látható egy szobor, amely a görög mitológia nevezetes alakjainak küzdelmét ábrázolja. Egyikük Klió, Zeusz és az emlékezés istennője, Mnémoszüné lánya, a történetírás múzsája, a másik szereplő Kronosz, aki itt elsősorban az időt testesíti meg, s akit ennek megfelelően szárnyakkal a hátán jelenített meg az alkotó. Az alkotás egy dinamikus alapmotívumra, a küzdelemre épül, ami a szereplők isteni természetéből és az ábrázolás stílusából is fakadóan nem személyes jellegű. A szobrot szemlélve inkább úgy érzi az ember, hogy az emberi alakok ellenére itt valóban nagyobb, egyetemes erők személytelen harcának lehetünk tanúi. Mintha természeti erők feszülnének egymásnak emberalakban. Kronosz szakállas öregemberként baljában egy könyvet tart, jobb kezével pedig különösebb indulat, harag nélkül próbál lapokat kiszakítani belőle. Klió Kronosz fölé magasodva bal kezével igyekszik megálljt parancsolni a pusztításnak, jobbjában a történetírás hagyományos kellékeit, könyvet, tintát és íróvesszőt tartva, miközben lábával egy bőségszaruva lép. Ahogy Paul Ricœur, aki könyvének címlapjára a szobor fényképét választotta, hozzáteszi, Klió határozott, vizsgálódó tekintete és a bizonytalanságot jelképező bőségszaru rögzítése a történelem, azaz a történetírás szerepét tükröznék az élet, a javak burjánzásával és az idő pusztításával szemben.¹ Ebben az értelemben a történelmet és a történetírást értelemadó, rendteremtő tevékenységként foghatjuk fel. A személytelen erők küzdelmében az isteni sugallatra fogékony emberi alkotóerő látszik felülkerekedni, az emberi értelem küzd, és remélhetőleg győzedelmeskedik a természettel és az idővel szemben. Klió segítségével a személyes emberi szint felé terelődik az értelmezés.

Az idő mint a múlt felemésztője történelemként rögzítve megőrizhető, erre mind az egyéneknek, mind a társadalmaknak szükségük van. Az egyéni és a társadalmi identitás forrásaként a múlt, személyes és/vagy hivatalos történelemként fontos alkotóeleme mindennapjainknak.²

¹ Ricœur 2000.

² Emlékezet és identitás összefüggéseiről: Assmann 2010: 122–123.: „Úgy is meghatározhatjuk az emberi emlékezetet, mint az emberek sajátos képességét az idő és az identitás szintézisére a diakrón identitás formájában. A kronoszintézis e folyamata, melynek révén az idő az identitás részévé válik, sajátosan emberi vívmány, mert magában foglalja az auto-noézist is, azaz azt a képességet, hogy felismerjük magunkat a múltban és előrevetítsük a jövőbe. [...] Az emlékezet tulajdonképpen identitásvonatkozású tudás, tudás önmagunkról, azaz saját diakrón identitásunkról, akár egyénként, akár egy csoport tagjaként.” Lásd még: Assmann 2006; Hirst-Manier 2008; Keszei 2015; Lowenthal 2015.

Egy másik, szintén az ókori kultúrához kapcsolódó történet felidézésével az érem másik oldala, pontosabban egy inkább emberi léptékű vonatkozása is megmutatható. Az egyéni sors megpróbáltatásai közben gyakran túl soknak is érezhetjük birtokolt emlékeinket. Ilyenkor, ha lehetne, inkább szabadulnánk tőlük. Cicero írja le az „ars memoriae” szülőatyja, a keoszi Szimonidész esetét Themisz-toklészszel, akit Szimonidész megtanított volna a tökéletes emlékezés művészetére, és aki ezt azzal utasította vissza, hogy mivel túl jó az emlékezete, inkább a felejtés művészetét sajátítaná el.³

Egyrészt tehát a történelem rögzítésének kétségbeesett igyekezetét, a küzdelmet az idő múlásával óhatatlanul együtt járó erózióval, másrészt a túl sok emlék által okozott nehézségektől való megszabadulás vágyát érhetjük itt tetten. Ezek a múlt rögzítésére és kitörlésére irányuló ellentétes és nehezen összebékíthető törekvések. Miért ragaszkodunk a múlthoz, és miért akarjuk eltörölni? Az egyén és a társadalom esetében a továbblépés, a megújulás, az újrakezdés érdekében folyamodnánk a felejtéshez vagy az emlékezethez: eltörölni a nehezen vállalható előzményeket, vagy éppenséggel feleleveníteni a már elfeledett múltat, mintegy útmutatásként, ugyancsak a folytatás érdekében.⁴

A REJTÉLYES FELEJTÉS

Ricœur 2000-ben megjelent utolsó nagy munkájában összegezte emlékezetéről, történelemről és felejtésről vallott nézeteit. Bevallása szerint korábbi munkáiból kiindulva elsősorban az ösztönözte a könyv megírására, hogy megfeledkezett az emlékezetéről, és még inkább – ami számára még sajnálatosabb – a felejtésről, pedig a 20. század nagy és sokszor szégyenteljes történelmi eseményeinek utóéletét e nélkül nem érthetjük meg igazán.⁵ Az emlékezet erkölcsi kérdésként fogalmazódik meg a felejtés működését és következményeit értékelve: van-e, lehetséges-e igazságos emlékezet, kötelező-e bizonyos dolgokra emlékezni, másfelől, vannak-e olyan eseményei a múltnak, melyeket nem szabad elfelejteni? Néha a túl sok emlék, máskor a túl kevés, következőképpen a túl sok felejtés jelenti a fő gondot. A felejtés és az emlékezés összefüggéseinek néhány fontos jellemzője alapján az egyéntől a társadalomig követhetjük az emlékek útját, s azt is, hogy idővel milyen tényezők hatására rögzülnek, terjednek vagy fakulnak meg.

A felejtés kétarcúsága olykor zavarba ejtő. Az emlék, emlékezés, mint megőrzött múlt és felelevenítése szempontjából hiányosságnak tűnik, ami a megőr-

³ Weinrich 2002: 28–29. Az „ars memoriae”, az emlékezés művészete az ókori görög eredetű gyakorlat szerint az emlékek lokalizálása alapján működött. Az ismert helyszínekhez kötött mondatok felidézése a helyszínek felidézésével együtt könnyebb, hatékonyabb. Lásd Yates 1966; Eco 1988: az ars oblivionalisról és lehetetlenségéről.

⁴ Ricœur 2000; Augé 2004; A. Assmann 2012; Olick 2016.

⁵ Ricœur 2000: I. A későbbiekben a 2004-es, angol nyelvű változat szolgál a hivatkozások alapjául.

zéssel szemben az elvesztés, eltűnés, alapvetően valamiféle hiány, veszteség érzetét kelti. Veszteségként meghatározva a felejtés egyértelműen negatív jelenség, melyet akár az emlékezet hibájaként is felfoghatunk.⁶ Elveszteni valamit, amit egykor birtokoltunk, amellet, hogy lemondunk a birtoklásról, azért is fájdalmas lehet, mert vele a múlt egy darabja szintén elenyészhet. Az elvesztett emlékek esetén a felejtés ezzel az eredménnyel jár: az ember úgy érezheti, hogy a veszteség kevesebbé tette, hiszen önmagából veszített el valamit.

A felejtés talányos volta, rejtélyes működése mutatkozik meg máris a fentiek alapján. Ha jobban meggondoljuk, valójában nem lehet végleges a veszteség, hiszen akkor honnan tudhatnánk, hogy elfelejtettünk valamit.⁷ Az emlékezet működésének és az emlék természetének sajátos vonása domborodik ki, amikor a felejtés emlékezetét igyekszünk ábrázolni. Mint a népmesében az okos lány ajándéka Mátyás királynak, „van is, meg nincs is”. A probléma híres platóni leírása alapján a lélek és emlékeinek, tudásának megszemélyesítésével a „lélek kalitkája” szembesít minket a birtoklás, valamint a hozzáférés nehézségeivel.⁸ Az emlékeket Platón ábrázolásában úgy őrzi az egyéni lélek, mint kalitka a madarakat. Ez amellet, hogy az emlékek, tudás birtokosává teszi az embert, némi bizonytalanságot is eredményez, ami alapvetően az emlékek madárszerű voltából, pontosabban ehhez kapcsolódóan a gyakori repkedés tényéből fakad. A mozgásból, ami megnehezíti a madarak/emlékek megragadását. Az emlékek e szerint nem feltétlenül kézhez szoktatott jószágok, olykor nagyon is rakoncátlannak bizonyulnak, mintha szándékosan csúsznának ki az ember kezéből, azaz a tudatosság köréből. Az emlék tehát csak akkor igazán az emlékezőé, ha képes azt megragadni. Amit éppen nem vagyunk képesek megragadni, az is birtokunkban lehet, de nem úgy, mint az éppen felidézett tudás vagy emlék. Ilyen értelemben a felejtés nem jóvátehető veszteség, többnyire inkább „tartálékba helyezett” tudást jelent.⁹ Más szóval, amit éppen nem használunk, azt elfelejtjük ugyan, de nem véglegesen. A rejtély Platón útmutatásával részben megoldódni látszik. Nem szóltunk még azonban arról, hogy maguk az emlékek, csakúgy, mint az egyes emlékezők (akiknek jellemzését az emlékezőtehetségben mutatkozó különbségek alapján Platón nem mulasztja el) különfélék lehetnek.¹⁰ Visszatérve a madárhasonlathoz, lehetnek köztük szelídebb, kedvesebb, kezesebb jószágok és nehezen megfoghatók is. Vannak olyan emlékek, amelyek előhívása nem okoz különösebb gondot, máskor pedig a kitaró erőfeszítés sem hoz eredményt. Van úgy, hogy az emlék felidezésére nem is törekszünk, az akaratlanul, mintegy magától bukkan fel.

Ahogy az emlékezéssel, úgy a felejtéssel kapcsolatban is – ezek, mint látuk, valójában szorosan összetartoznak – fontos kiemelni, hogy az emlékező és

⁶ Lásd például: Michaelian 2011; A. Assmann 2012.

⁷ A rejtélyre vonatkozóan lásd Ricœur 2004.

⁸ *Theaitétosz*, modern pszichológiai változatában lásd Tulving–Pearlstone 1966.

⁹ A végleges törlés és a tartálékba helyezett emlék mint felejtés különbségéről lásd Ricœur 2004.

¹⁰ Platón a lélek viasztáblájának egyéni különbségeiről ír a *Theaitétosz*-ban (Platón 2001: 91–95).

az emlék milyensége jelentős mértékben befolyásolja az eredményt. Azt, hogy ki és mit képes inkább, illetve kevésbé felidézni a múltból. Eddig elsősorban az egyéni szint működését vettük szemügyre, az egyes lelkek kalitkájába zárt emlékek birtoklására és megragadására vonatkozó elképzelések alapján, miközben az egyéni sorsok nyilvánvalóan egy szélesebb társadalmi és egy „mélyebb” történelmi háttér előtt bontakoznak ki. Egyfelől társas viszonyok közepette, másfelől örökölt formák és tartalmak közreműködésével. A családtól a tágabb rokonságon keresztül egészen a lokális közösségeig, sőt a teljes társadalmakig több csoport is meghatározó szerepet játszik az ember életében. Az ezek által közvetített szabályok és elképzelések alapvető értelmezési és viszonyítási keretként szolgálnak az egyéni gondolkodás és magatartás számára. A társadalmi hatások időben létrejött formákat és tartalmakat közvetítenek, amelyek lehetővé teszik az összetettebb, kifinomultabb társadalmi berendezkedést és életet.¹¹ Az egyéni szint feletti és hosszabb távon öröklődő dolgok összességét az Assmann házaspár által kidolgozott kulturális emlékezet fogalmával ragadhatjuk meg.¹² A múlt öröksége egy sajátos átadási mechanizmus segítségével talál utat a múltból a jövőbe, amelynek „járhatóságát” a mindenkori jelen biztosítja, vagy éppen akadályozza. Miközben nyilvánvaló, hogy az emlékezés és így az emlék is egyéni teljesítmény a szó szoros értelmében, hiszen kollektív idegrendszer valójában nem létezik, arról sem feledkezhetünk meg, hogy a társadalmi és kulturális hatások nélkül nem volna miről beszélni, hiszen ezek töltik meg tartalommal (ebben az esetben emlékek formájában) az egyéni tudatot.¹³ Azt, hogy az emlékezés, következképpen az emlék és az emlékezet is mélyen társadalmi jellegű jelenség, az 1920-as évek közepétől Maurice Halbwachs munkái kellő alaposággal támasztják alá. A halála után megjelent *La Mémoire Collective* című kötetben már a korábbi radikálisan szociológiai, szociálpszichológiai megközelítés (csak a társadalom tagjaiként vagyunk képesek emlékezni) finomítása fogalmazódik meg a kollektív emlékezetre vonatkozó egyéni nézőpontok hangsúlyozásával.¹⁴ Egyéni és társadalmi szint kettősségének meghaladása és összebékítésének lehetősége, sőt szükségessége fontos szempont, ha el kívánjuk kerülni az emlékezés és emlékezet egyoldalú individuális pszichológiai vagy ugyancsak egyoldalú társadalmi megközelítését, „torzításait”.¹⁵ Erre azért is van szükség, hogy tisztábban láthassunk az emlék birtokosának kérdésében, tisztázhassuk, hogy milyen értelemben beszélhetünk egyáltalán kollektív, társadalmi és kulturális emlékezetről a felidéző és az előhívás szempontjából. Az emlékeket tehát, bármilyenek legyenek is természetük és eredetük szerint, a fentiek alapján elsősorban egyénekhez kötjük,

¹¹ A történelmi tartalmak és formák, Hajnal István életet „megzabolázó” formáitól a kulturális antropológia kultúrafogalmán át egészen a kulturális pszichológia irányzatáig tulajdonképpen a történelem során kialakult és változó kultúrát jelölik. Lásd Hajnal 1993; Bruner 2008.

¹² Assmann 2004, 2006.

¹³ Kollektív idegrendszer híján a kollektív emlékezet mint metafora értelmezéséről lásd Halbwachs 1997: 94; A. Assmann 2008.

¹⁴ Hirst–Manier 2008; Keszei 2015.

¹⁵ Lásd Keszei 2015.

majd a társadalmi és kulturális hatások eredményeképp keresünk bennük mintázatokat, társadalmi csoporthoz, lakóhelyhez, korszakhoz köthető hasonló vagy épp eltérő vonásokat.

EGYÉNI EMLÉKEZET/FELEJTÉS – TÁRSADALMI EMLÉKEZET/FELEJTÉS?

Ha az emlékezés és a felejtés szorosan összefüggő folyamatok, valójában nem is kezelhetők külön, tekinthetjük-e őket úgy, mint ugyanazon érme két oldalát? Az emlékezést és a felejtést, a van és a nincs formájában, néha mintha egy világ választaná el egymástól, máskor pedig, csupán ideiglenesen nem használt emlékként, mintha az, amire éppen nem emlékszünk, közvetlenül ott állna a felidézett emlékek mögött, arra várva, hogy előléphessen. Noha a pszichológiai szakirodalom alapján azt feltételezhetjük, hogy tulajdonképpen semmit sem felejtünk el, csak esetleg huzamosabb ideig, vagy talán soha nem idézünk fel valamit, mert nem volt olyan esemény, látvány, hang vagy illat, ami ezt előhívta volna, különbséget tehetünk a valóban csak átmenetileg és a tartósabban elfeledett emlékek között.¹⁶ Ha elfogadjuk azt az álláspontot, hogy az emlékek végleges törlésének lehetősége az anyagi természetű emlék vagy emléknymó létét feltételezi, ami ugyanakkor nem nagyon fér össze az emlékek képlékenységének tényével, akkor inkább az emlékek kialakulására, megvalósult formájára érdemes összpontosítani.¹⁷ Az emlékek születésének folyamatát a formáló társadalmi erők és egyéni motivációk világítják meg, egyszersmind azt is érthetővé teszik, hogy mi az, ami kisebb valószínűséggel idéződik, illetve idézhető fel. Halbwachs elképzelései nyomán az emlékek születését és fennmaradását elsősorban bizonyos társadalmi keretek hatásának tulajdoníthatjuk. Az emlékezés elszigetelt, egyéni, pszichológiai értelmezése, amely szerint az emlék tisztán egyéni jellegű volna, e radikális szociológiai megközelítés alapján egy csapásra mindenestül társadalmi természetűvé válik. Az emlék társadalmi eredetű, mert a legtöbbször társas viszonyok terméke: ilyenek között születik vagy idéződik fel. Tulajdonképpen még az álmok sem tisztán egyéni jellegűek, írja Halbwachs, hiszen értelmük társadalmi eredetű, az értelmezéshez nélkülözhetetlen jelentések közös, azaz társadalmi eredeténél fogva. A magányos múltba révedés során sem léphetünk ki a társadalmi keretek közül, ez csupán illúzió, a fentiekén túl végső soron az emlékek felidézésének nélkülözhetetlen eszközei, a nyelv és a jelentések társadalmi természete miatt.¹⁸ A társadalmi keretek többfélék is lehetnek aszerint, hogy az egyén milyen csoportok tagja. A szocializáció elsőként többnyire a család társadalmi keretét jelöli ki a múlt felidézésének alapjául. A családi közeg egyfajta perspektívát teremt az egyén számára, amiből egyre inkább kirajzolódik az embert körülvevő világ értelme.

¹⁶ Michaelian 2011: 404.

¹⁷ E kettősségre vonatkozóan lásd Ricoeur 2004; Schacter–Guérin–St. Jacques 2011.

¹⁸ Halbwachs 1925: 38, 79.

A családból kilépve a különböző iskolák is hasonló szerepet játszanak, egyre újabb elemekkel gazdagítva a perspektívát. Ezzel párhuzamosan a lakóhely szerint szerveződő közösségek, a felekezeti hovatartozás és az iskolák elvégzése után a munkahely, hivatás alapján szerveződő csoportok is sajátos kereteket teremtenek az egyéni emlékezet számára, amely a csoporthoz fűződő kötelek ereje szerint, az ezekben eltöltött idő hossza és a részvétel intenzitása alapján mozog otthonosan vagy bizonytalanul bennük. Az egyéni emlékezet elemeinek tartóssága Halbwachs értelmezésében tulajdonképpen a társadalmi csoportok tartósságától függ.¹⁹ A csoportok létének térbelisége szintén fontos tényező. Amellett, hogy ez elválaszthatatlan a hagyományos csoportok valóságától, az emlékek szerveződésére is jelentős hatást gyakorol. A társadalmi csoportok működése mintegy „beleírja” magát a fizikai környezetbe, érthető, az emlékeknek köszönhetően ismerős teret hoz létre. Gondoljunk csak a falvak vagy városrészek elnevezéseire, a kultúrtáj vagy az épületek által hordozott jelentésekre. A dűlők, utak, rétek fontos jogi és tulajdonviszonyokat, s ezzel tulajdonképpen társadalmi rendet közvetítő azonosítására. A különböző városrészek tipikus foglalkozásai, a vallás és a hatalom a városi terekre hasonlóképpen rányomták bélyegüket.²⁰ Az emlék tehát társadalmi csoportokban és azok tereiben születik és marad fenn. A tér ebben az esetben tulajdonképpen a csoportok szerint is meghatározható társadalmi rendre emlékeztető tartós, materiális jegyek őrzője. A felejtés felől közelítve a kérdést, a csoporthoz fűződő és térben rögzített emlékekre és emlékezésre a legnagyobb veszélyt a csoport és a tér széthullása, megsemmisülése jelenti. Ha nincs már társadalmi közeg, amely olvasni tudná a tér jelentéseit, akkor ezek végül elvesznek, és velük az emlékek is. Ha a tér semmisül meg, de az emlékező közösség megmarad, akkor lehetséges az előbbi újratemtése valamilyen formában. A hazátlanná vált népek esetében a haza képzete is fontos vonatkoztatási pont, amely segít megőrizni a közösségtudatot.²¹ Az emlékezet kereteinek széthullása felejtéshez vezet, véli Halbwachs, ami leginkább a rendszeres felidézés gyakorlatának megszűnésével magyarázható. A társadalmi csoport és az egyén sorsa összefonódik: ha magányosan élné le az életét az ember, nem találkozna senkivel, ugyan mire emlékezhetne?²² Mi formálná és közvetítené emlékeit? Az egyéni emlékezet társadalmi közege az első keret, amelynek változása idővel felejtéshez vezethet, ha nem is az emlék végleges törléséhez, de egyértelmű háttérbe szorulásához.

¹⁹ Tér és emlékezet viszonyára vonatkozóan: Halbwachs 1997: 228–229; Keszei 2015.

²⁰ Halbwachs 1997: 228–229.

²¹ A haza, ha csak szimbolikus formában, de rendkívül fontos, mint a nép vagy nemzet valóságának anyagi alapja: Halbwachs 1997: 234–236.

²² Assmann 2006. Az identitás szempontjából is továbbgondolta Halbwachs téziséét.

AZ EMLÉK TERMÉSZETE ÉS A FELEJTÉS

Az egyéni emlékezők különbségei mellett a felidézett emlékek természetét is érdemes részletesebben megvizsgálni, mert sajátos szerveződésük, rögzülésük alapján befolyásolhatják a felejtést. Az emlékezet pszichológiai megközelítésének alapján az emlékek több nagy kategóriára bonthatók, például időtartamuk, tudatosságuk, kódolásuk és előhívásuk, illetve a rögzítés és előhívás során aktív agyterületek szerint. A klasszikus szemantikus-epizodikus kettősséget a hétköznapi értelemben vett tudás (szemantikus emlékek) és emlékezet (amire életem egy epizódjaként emlékszem, a helyszínnel, az időponttal, az események közelében vagy résztvevőjeként szereplő énnel együtt) képviseli. A kevésbé tudatos emlékekhez tartoznak a procedurális jelzővel jellemezhetőek, amelyek belénk ivódott mozgulatsorokat, tevékenységeket őriznek és elevenítenek fel.²³ Ez a három, hosszú távon emlékezetet jelölő kategória a társadalom és a kultúra szintjén is fontos elemzési lehetőségeket kínál.²⁴ A semleges tudást első olvasatban talán nem is kellene az emlékekhez sorolnunk, ha meghatározásuk feltételeként ragaszkodunk azok személyes tartalmához, amelyet a megőrzött múltbeli esemény egyéni, élményszerű perspektívája közvetít. A szemantikus emlék mint tudás ehhez képest valóban személytelen, csak nagyjából ismerjük az eredetét (például, hogy valamikor az iskolai oktatás során szerezhettük), és a legtrikább esetben kötődik konkrét események élményszerű emlékéhez, tehát fogható fel epizodikusként is egyben. A tanulás és az emlékezet kapcsolatát vizsgáló pszichológiai kísérletek sora igazolja, hogy a rendszeresen használt, tehát ismételt tudás könnyebben felidézhető, miként azt is, hogy az előzetes ismeretekbe ágyazódó, általában véve fontosabb, mert az egyén szempontjából releváns tudás is. Történelmi dimenzióban vizsgálva a tudás átadásának és megszerzésének feltételeit, nagy korszakok rajzolódhatnak ki az ismeretek rögzítésének lehetőségei szerint. Az írás megjelenése és elterjedése előtt, de a könyvnyomtatás feltalálásáig, majd az írni-olvasni tudás, valamint a nyomtatott könyvek és sajtótermékek tömeges elterjedéséig (s még ezekkel párhuzamosan is) a szemantikus emlékek átadása döntően szóbeli úton történt. Emiatt aztán bizonyos ismeretek megőrzése és terjedése nehezebb, mert megfogalmazásuk, formájuk következtében esetleg kevésbé ragadnak meg az emlékezetben.²⁵ A szóbeli társadalmak hagyományának rendkívüli megbecsülést élvező őrzői, a hivatásos emlékezők, énekmondók, sámánok stb. a memoriált szövegek terjedelméből ítélve csodálatra méltó teljesítményre képesek, noha emlékezetük nem tökéletes.²⁶ Tanulságos azonban, hogy az emlékezőt segítő ritmus, rímek, szóképek támogatásával könnyebben felidézhető a tudás. A dalok és a költészet az emlékezés természetes szövetségesei a szóbeli hagyományban. Az írás elterjedése, majd a könyvnyomtatás a korábban csak korlátozott külső

²³ A kategóriákra vonatkozóan lásd Markowitsch 2008; Keszey 2015.

²⁴ Lásd például: Manier–Hirst 2008.

²⁵ A szóbeliség és az emlékezet kapcsolatára vonatkozóan: Rubin 1996; Goody 1998.

²⁶ Goody 1998.

segédletekkel működő memória radikális kibővülését eredményezte. Egyre kiterjedtebb külső emlékezeti táruk jöttek létre az írásnak és maradandóvá tételének köszönhetően.²⁷ A szóbeli hagyomány a „nagyhagyomány” árnyékában a kora újkortól, majd a 19. századi tömegoktatás hatására felgyorsulva egyre inkább háttérbe szorul.²⁸ Ez is felejtés, de az írott kultúra egymást követő korszakai is erről tanúskodnak: bizonyos tartalmak láthatóan elvesznek, mások tartósabbnak bizonyulnak. Az átadás-átvétel technikai, intézményi feltételeit egyfajta hatalmi érdekektől is átszótt társadalmi erőterben láthatjuk érvényesülni. Ha vannak új ismeretek, azok az oktatáson keresztül, könyvek segítségével hatékonyan terjeszthetők, míg idővel a régiek helyére nem lépnek. A tömeges terjesztés politikai akarat kérdése is, főként mióta a felvilágosodás eszméinek hatására az oktatás Európa-szerte közüggvé változott. Az ismeretek propagálása vagy elhallgatása természetesen nem mindig vezet sikerre, ehhez az is kell, hogy azok, akiknek az új tudást szánják, ne alkossanak hatékony emlékezeti ellenkultúrát. Halbwachs csoportfüggő emlékeit idézhetjük fel ismét e ponton. Hétköznapi értelemben tulajdonképpen az epizodikus emléket azonosítjuk az emlékekkel. A személyes múlt meghatározható részleteként az egykori esemény helyét, idejét és emellett az emlékező hajdani pozícióját is tartalmazza ez a típus. A felejtés itt mintha személyes síkra terelődne: főleg azok a dolgok enyésznek el a múltból, amelyek kevésbé foglalkoztatják az egyént. Az önéletrajzi emlékezet egyik legfontosabb külső forrása, a napló tudományos vizsgálat tárgyaként azt bizonyítja, hogy a feljegyzett események közül meglepően soknak lesz sorsa a felejtés.²⁹ Az egyik hosszabb távú vizsgálat szerint hat év után a rögzített események mintegy harmada hullott ki az emlékezetből. Jellemzően azoktól veszünk búcsút, amelyek életünk során kevésbé bizonyultak fontosnak az egyéni sors alakulásában, az identitás formálódásában. A múlt számtalan epizodikus darabkája veszi el egyre sematikusabbá válva határozott körvonalait, és válik egy összemosódó általánosabb emlékhalmazzá. A mindennapos rutinszerű tevékenységek gyakran járnak így. Conway én-emlékezeti modellje szerint énünk aktuális állapota, céljai alapján szervezzük önéletrajzi emlékeinket, amelyek felidézése különböző idősíkok alkalmazásával történik. Az élettörténet nagyobb szakaszainak háttéréből bontakoznak ki a hétköznapi rutinszerű tevékenységei, majd az ezeket meg-megszakító jelentősebb (mert valamilyen szempontból az egyént érzékenyebben érintő, foglalkoztató) események/epizódok.³⁰ A fontosabb, az egyéni sors alakulására nagyobb hatást gyakorló történések nagyobb eséllyel kerülnek a tartósabb emlékek közé. Az igazán fontos sorsfordító események az önéletrajzi emlékezet különböző szakaszait is egyértelműen kijelölik, amelyek talán nem meglepő módon,

²⁷ Donald 1998.

²⁸ Burke 1991. Redfield alapján nagyhagyomány és kishagyomány viszonyáról lásd ugyanezen mű 40. oldalát.

²⁹ Linton 1978.

³⁰ Williams–Conway 2009.

egybeesnek a nagy történelmi eseményekkel, fordulatokkal.³¹ Ezek árnyékában valójában elveszik a kevésbé emlékezetes hétköznapok részletesebb emlékezete. A történelmi jelentőségű, az egyén szintje feletti események, például a háborúk, forradalmak, jellemzően tömeges hatást gyakorolnak. A különböző nemzedékek és társadalmi csoportok tudatára azok múltjától, azaz emlékezetétől függően hatnak, de jellemző módon az egész társadalomra. A személyes múlt és a nagybetűs történelem összefonódik az emlékezetben, és ez azt is kijelöli, hogy mi az, ami nagyobb valószínűséggel merül feledésbe. A rendkívüli történelmi események szintjéről lejjebb ereszkedve is találhatunk természetesen az egyének számára fontos múltbéli epizódokat, amelyekhez nem járul össztársadalmi hatás. Az egyéni sors kiemelkedő pillanatait leginkább a kommunikatív emlékezet őrizheti meg egy ideig, pár családi nemzedéken át. Az élő, kommunikatív és a távoli múltat közvetítő kulturális emlékezet közötti sodródó hasadék a társadalmi felejtés természetes következménye.³² E felejtés azonban nem egyforma ütemben zajlik. A 18. század végétől kibontakozó modernizációs folyamat következményei az idő felgyorsulásával együtt a felejtés ütemét is megváltoztatták.

A TÁRSADALMI FELEJTÉS MECHANIZMUSAI

A lezárható múlt történelemmé válhat. Az értelmezést már nem zavarja az élő szemtanúk ellentmondásos véleménye, a feldolgozott korszakra biztonságos távoból tekinthet vissza a történész. Három-négy generáció múltán már nincsenek közvetlenül érintettek, az események közvetlenebb, élő emlékei kihullottak az emlékezetből.³³ Jan Assmann kulturális emlékezetéről írott könyvében abból indul ki, hogy a Halbwachs szerint társadalmi viszonyokban gyökerező emlékek tulajdonképpen egy kommunikatív közeg működésének köszönhetően maradhatnak fenn.³⁴ A társadalom különböző csoportjainak élő emlékei leginkább 80–100 éves időtartamban, általában három generációt átfogva létezhetnek. Az egymást követő és még egymást személyesen ismerő nemzedékek emlékeket adnak át egymásnak és vesznek át egymástól. Minden egyes generáció kevesebbet ad át, mint az általa birtokolt emlékek összessége, következésképpen minél messzebb helyezkedik el egymástól két nemzedék az időben, annál kevesebb közös emlékekkel jellemezhetjük őket. Az emlékek e természetes generációs lemorzsolódásának pontos menetére és törvényszerűségeire vonatkozóan minden bizonnyal részletes, különböző társadalmi csoportokat felölelő történelmi vizsgálatokra volna szükség, hogy feltárják a különböző korszakokban sajátos kommunikatív közegekként működő csoportok emlékkeremtő és -átadó tevékenységét. Az egyes

³¹ A történelem hatásáról az önéletrajzi emlékezetben lásd Brown et al. 2012.

³² Assmann teóriájában fontos szerepet kap a 2017 februárjában elhunyt belga Afrika-kutató antropológus, Jan Vansina „floating gap”-konceptiója. Lásd Assmann 2004: 49.

³³ Assmann 2004: 45.

³⁴ Assmann 2004.

nemzedékek formálódásának, kulcsélményeinek különbségei, mint korábban utaltunk rá, meghatározó szerepet játszanak az emlékek rögzülésében is, ahogy ezt a 20. század nagy történelmi eseményeinek tükröződése is mutatja (gyakran sorsfordító emlékként) az egyéni tudatokban.³⁵ Az embert kamaszkorától fiatal felnőtt koráig érő élmények különösen fontosak, mert az identitás formálódásának kiemelkedő jelentőségű szakaszát jelentik, ennek megfelelően az emlékek is leginkább erre az időszakra összpontosulnak.³⁶ Működését tekintve, a társadalmi emlékezet a halbwachsi elképzelések és a mai szociálpszichológiai megközelítések alapján is kommunikatív jellegű. A társadalmi közeg a beszéd, a beszélgetések révén formálja az emlékeket.³⁷ Ami a párbeszédekben elhangzik, az olykor látványos hatást gyakorol a későbbi felidézésekre. A pszichológiai kutatások azt a meglepő tényt támasztják alá, hogy az emberek bizonyos tekintetben külön-külön többre emlékeznek, mint együtt. Ennek elsősorban az az oka, hogy a csoportos, közös emlékezés kommunikatív közege nem tekinthető semleges, mindenkit egyaránt segítő tényezőnek, mert a megfogalmazott vélemények hatást gyakorolnak a beszélőre és a hallgatóságra is. Az iskola elvégése után, az egykori iskolai osztályközösségek felbomlásával általában a csoport élő emlékezetének társadalmi kerete is felbomlik. A rendszeres találkozókat tulajdonképpen az egykori keretek újraépítését jelentik. A múlt közös emlékeinek felidézése az osztálytalálkozók során egymás emlékeztetésének elvén működik. Ebben az esetben az egyéni részletek segítik egymást felbukkanni a múltból, és újra összeállni egy előbb emlékeztetté. Az egykori osztálytársak egymást segítő emlékezéseire vonatkozó ismerős élmények alapján nehezen hihető, hogy a végeredmény kevesebb, mint az egyéni emlékek összessége. Ha nem találkozának, ki emlékeztetné a másikat elfeledett részletekre? Bizonyos emlékek, mivel egyre ritkábban kerülnek elő, idővel megfakulnak, ahogy erről a gondosan vezetett naplók is tanúskodnak; az emlékező elbizonytalanodik velük kapcsolatban. A megfelelő „kulcsok” birtokában azonban (Proust madeleine-je is ekként működik) néha akaratlanul is felidéződnek. Ami azzal az emlékezetpolitikai megfontolásokat lényeges ponton érintő következménnyel jár, hogy a nyilvános emlékeztető „kulcsok” eltávolítása megnehezíti az emlékezést, hosszabb távon akár felejtést is előidézve. (Elég a köztéri szobrok, utcanevek és az általuk közvetített üzenetek megváltozására, vagy korábban az egyházi jelképek eltávolítására gondolnunk. Miközben természetesen arról sem feledkezhetünk meg, hogy az eltávolítás nyomán keletkező hiány adott esetben szintén hatékony kulcsként működhet.) Az előhívás során tapasztalt kommunikációs hatásokat vizsgálva arra figyelhetünk fel, hogy a beszéd következetes formálója az emlékeknek. Egyrészt mérhető az úgynevezett domináns narrátor hatása az egyes csoportokban, aki akár többek közös múltját is képes módosítani hatékony véleményformálóként. A megfogalmazás és az előadás hatására az embe-

³⁵ A nemzedékek sajátos szerveződéséről és tudatáról lásd Mannheim 1969; Reulecke 2008.

³⁶ Pennebaker–Gonzales 2009: 173.

³⁷ Lásd Keszei 2015.

rek egy része saját emlékeit is átírja a hallottaknak megfelelően.³⁸ Másfelől az is kiderült az ezzel kapcsolatos kutatásokból, hogy ismert események szelektív felidézése könnyen a kihagyott, de az eredeti eseményekhez szervesen kapcsolódó vonatkozások elfelejtéséhez vezet. Ezeket könnyebb úgy feledtetni, hogy nem az esemény egészét hallgatja el a beszélő, hanem csak egyes aspektusait.³⁹ Ez a megfelelő csatornákon és méretekben közvetítve akár egész társadalmak emlékeztetést is képes befolyásolni.⁴⁰ Az elhallgatás csendje akkor a leghatékonyabb, ha nem teljes, csak részleteket érintő. A részletek jól láthatóan kikopnak az emlékezetből, de olyan módon, hogy az utóbb akár az egész esemény megítélését is megváltoztathatja. A 20. század magyar történelméből valószínűleg számos példát hozhatnánk e mechanizmus működésére, például az 1956 utáni beszédek (közel)múltértékelését vizsgálva. Adatokkal is alátámasztott vizsgálat eredményeit azonban inkább csak a közelmúltból idézhetjük ide.⁴¹ II. Albert Belgium királya 2011 végén hosszú politikai válság után tartott beszédet az új miniszterelnök beiktatása után. Az ország vallon és flamand lakosságát kérdőíves módszerrel vizsgálták, hogy kiderüljön, kinek mennyire emlékeztetése az uralkodó megnyilatkozásai (a decemberit követően a következő év júniusában elhangzott beszéd hatását is elemezték). Az uralkodó beszédeiben hagyományos témái közül néhányat megemlített (nyelv, gazdaság), másokat nem (Brüsszel helyzete, Belgium története). Akik hallották a beszédet, az említett nyelvi és gazdasági témák kapcsán kevesebb, a beszédben el nem hangzott, de e témákhoz köthető aspektust tudtak felidézni, mint akik nem (a vizsgálat során közismert tényekről érdeklődtek a kutatók). Érdekes különbség rajzolódott ki a vallon és a flamand társadalom között is. A király anyanyelvénél és származásánál fogva inkább a vallonoké, identitásuk fontos intézményeként tartják számon. A flamandok némi gyanakvással viszonyulnak hozzá, úgy tűnik, beszédét is ennek megfelelően hallgatták, ügyelve az apróbb, elhallgatott részletekre is, mintegy a sorok között olvasva. E szerint a kínos részletek elhallgatása a leginkább akkor vezet felejtéshez, ha a beszélővel képes azonosulni, bízik benne a közönség. Ellenkező esetben a gyanakvás és a távolságtartás nem engedi lankadni a figyelmet, talán eleve azt is feltételezve ilyenkor, hogy a beszélő szándékosan akar elhallgatni dolgokat, amelyek ezért annál fontosabbak lesznek a nem azonosuló közönség számára. Ez az identitás szerepére hívja fel a figyelmet, és az elhallgatás következményeit ennek megfelelően tárja elénk felejtésként, vagy épp ellenkezőleg, megerősödő (ellen) emlékezetként.

³⁸ Hirst–Echterhoff 2008.

³⁹ A felidézés által kiváltott felejtésre vonatkozóan lásd Coman–Manier–Hirst 2009; Stone–Hirst 2014.

⁴⁰ Stone–Hirst 2014.

⁴¹ Stone–Hirst 2014: 321.

A FELEJTÉS TÖRTÉNELMI KERETEI

Az ismert történelem egészét szemlélve hosszabb és rövidebb szakaszok különíthetők el a változás és annak intenzitása alapján. Az utóbbi két és fél évszázad először Európában, majd a 20. századra már csaknem világszerte mélyreható gazdasági, politikai és társadalmi változásokat hozott. Az összefoglalóan modernizációként meghatározott folyamat legfőbb oka az ipari forradalom, melynek nyomán új társadalmak születnek, megváltoznak az életkörülmények, átalakul az életmód. A demográfiai átmenet, az urbanizáció és a polgári kultúra erősödése a városok jelentőségének megnövekedésével, az ipari munkásság új társadalmi rétegének megjelenése olyan változásokat jelentettek, amelyek az egyéni sorsok szervezését generációs jegyekkel ruházták fel. A dinamikusan növekedő városokba költöző tömegek a 19. és 20. században bizonyára kulcsélményként raktározták el az új környezet látványát és hatását a személyes sorsokra. Assmann Lévi Strausst idézi a „hideg” és „forró”, a változást elutasító, illetve azt központi elemként integráló társadalmakkal kapcsolatban.⁴² Az átalakulás minden esetben a régi feladását, részben elfeledését is jelenti, tehát szorosan kapcsolódik az emlékezethez. A városokba áramló 19. és 20. századi paraszti tömegek a hátrahagyott társadalmi milió és tér hiányában Halbwachs teóriája szerint a felejtés áldozataivá váltak, amit ideig-óráig lassíthatott a riadt összekapaszkodás gyakorlata, hogy lehetőség szerint próbáltak együtt maradni az egyazon vidékről származók. A földrajzi mobilitás fokozódása a 19. században látványos, az 1800-as évek utolsó harmadától milliós tömegek indulnak útnak az Egyesült Államok felé, köztük nem kevés közép-európai kivándorlóval.⁴³ A belső vándorlás Magyarországon a népszámlálási adatok szerint a 19. század második felében ugyancsak jelentős méreteket öltött. A vándorlók közül egyre többen keresték a városokban a megélhetést. A helyváltogatás és a hétköznapok ezzel együtt járó átalakulása megannyi régi gyakorlatot homályosított el, miközben újak váltak mindennapossá. A régi munkát, életkörülményeket és életmódot az új helyen lassan felváltotta valami más, a korábbiak már nem voltak érvényesek az új környezetben. A csoportok és helyek szerepe az átalakulás során különbözőképpen változott meg. A felekezeti közösség tagjaként is beilleszkedő bevándorló, ha volt a városban vallásának megfelelő gyülekezet, az istentisztelet rendszeres látogatásával megőrizhette vallásos identitását az ezt megalapozó emlékek felidézésén keresztül. Az ismétlődő gyakorlati tevékenységet őrző procedurális vagy Paul Connerton szavaival élve habituális, testbe írt emlékezet rendkívül hatékony mechanizmus.⁴⁴ Ezt a leginkább az bizonyítja, hogy szinte tudatos erőfeszítés nélkül, automatikusan működik. Ha egyszer megtanultuk, a késsel-villával való étkezés vagy az autóvezetés valóban rutinfeladatokká válnak. A régi paraszti világ mezőgazdasággal kapcsolatos hagyományos tevékenységei, a kézművesmestersé-

⁴² Assmann 2004: 43.

⁴³ Lásd Connerton 2009: 102–108, 134–135.

⁴⁴ Connerton 1989.

gek gyakorlati fogásai, mozdulatsorai hasonlóképpen a testekbe „íródtak” a korai tanulás és a számtalan ismétlés jóvoltából. A hagyományos világ emlékezete részben procedurális jellegű, a rendszeresen ismétlődő tevékenységeké, amelyek eredete sokszor beláthatatlan távolságokra vezet vissza az emberiség történelmében.⁴⁵ Ahhoz, hogy ez megváltozzon, új, a régieket felváltó gyakorlatoknak kell a testbe „íródniuk”. Ez, ahogy a felekezeti hovatartozás folytonosságán keresztül is látható, nem mindig mindent elsöprő változás. Az új helyen, új csoportok tagjaként is továbbélhetnek régi gyakorlatok, a vallás mellett például a családi szocializáció során elsajátított és továbbadott mozdulatsorok a konyhai teendőkkel kapcsolatban, vagy sajátos családon belül öröklődő gesztusok formájában.

MODERNITÁS ÉS KULTURÁLIS AMNÉZIA

A felejtés Paul Connerton álláspontja szerint, amiről egyik könyvének címe is tanúskodik, bizonyos történelmi korokban ritmust vált, és széles körű jelenséggé válik.⁴⁶ A 19. századi nagy változások során egyre nagyobb tömegek életét befolyásolták a modernitás vívmányai. Az urbanizáció és a technikai fejlődés a gazdaság átalakulásával új helyzetet teremtett, amelyben az idő felgyorsulásának és a tér összeszűkülésének jól ismert következményeivel szembesülünk. A világ felgyorsult, a fogyasztás szerepe megnövekedett, az embert egyre szédületesebb ütemben változó városi környezet veszi körül. „A modernitás kapitalista gazdaságába szükségszerűen beépült a felejtés” – fogalmazza meg könyvének provokatív alaptételét Connerton.⁴⁷ A régi, hagyományos mezőgazdasági és kézműves-tevékenység átlátható lokális áruforgalom közvetítésével jutott el az emberekhez, akik a legtöbb esetben a javak előállítóit, az előállítás hátterét is ismerték. A piacgazdaság terjedelmének növekedésével az áruk előállításának körülményei, a munka és a munkásember, illetve a mezőgazdasági termények vidéki, falusi eredete háttérbe szorulnak, olyannyira, hogy tulajdonképpen feledésbe is merülnek.⁴⁸ A mobilizálódó 19. századi társadalom új munkahelyekkel és identitáskategóriákkal találkozik. A városi élet, gyári munka és a nemzetivé válás a paraszti múlt elfelejtéséhez vezettek. Ahhoz, hogy állampolgárok lehessenek, a szerző példája alapján franciák, szakítaniuk kell múltjuk egy részével.⁴⁹ A szakítást egyéb tényezők is siettetik. A felejtés topográfiája szerint a térszerkezet átalakulása, a városok méretének dinamikus növekedésével az utóbbi kétszáz év során, az élet felgyorsulása és az épített környezet következetes rombolása és gyakori átalakítása alapvetően megváltoztatta az ember és a helyek viszonyát. A régi, átlátható szerkezetű, emberléptékű városok, amelyek fallal övezett, központi térrel, ott

⁴⁵ Donald 1993: 740–741; Keszey 2016: 20.

⁴⁶ Connerton 2009. A könyv címe: *How Modernity Forgets?* (Hogyan felejt a modernitás?)

⁴⁷ Connerton 2009: 146–147.

⁴⁸ Connerton 2009: 45–49.

⁴⁹ Eugen Weber híres munkája alapján (*Peasants into Frenchmen*), lásd Connerton 2009: 49.

kimagasló, szimbolikus jelentőséggel is bíró épületekkel rendelkező, odavezető utcákkal leírható szerkezetű települések, könnyebben rögzülnek az emlékezetben. Ezzel szemben az átláthatatlan, óriási méretűre duzzadt, seregnyi kis központra bomló nagyvárosok jóval nehezebben memorizálhatók. A városok növekedésének 19. és 20. századi hullámai egyre nagyobb tömegeket szembesítenek ezzel. A növekvő és gyorsuló forgalom szintén hozzájárul a figyelem rögzítésének s vele az emlék megalapozásának nehézségeihez. A pillanatnyi élmények, a lüktető modern nagyváros gyorsan változó valósága olyan kihívást jelentenek az ember számára, ami arra tanítja, hogy az újabb és újabb impulzusokra figyeljen, és ne a múlttal foglalkozzon. Ezt a hatást erősíti az épített környezet változása, ráadásul a modern nagyvárosok esetében tipikusan a teret kihasználó egysíkú funkcionalitás jegyében. A sok, egyforma épület kevésbé emlékezetes, nagyobb eséllyel téved el köztük az ember.⁵⁰ A fogyasztói társadalom logikája szerint a vásárlók érdeklődésének fenntartásában fontos szemponttá vált a gyors elavulás beépítése a termékekbe. Az információáramlás sebességének fokozódása szintén a jelen pillanatának fontosságát, ugyanakkor bizonytalanságát emeli ki. Még itt van és a következő pillanatban már más élmények határozzák meg. A modern lét változékonysága az új, gyakoribb munkahelyváltásokkal és költözésekkel jellemezhető életmódban is tükröződik. Ez is megnehezíti a nyugodt, ismétlődő események által támogatott leülepedett emlékek kialakulását.⁵¹ A nagyváros elősegíti a térre vonatkozó szilárd tudás elbizonytalanodását, de a fokozódó bevándorlás miatt a személyes és habituális emlékek elhalványulását is. A tudás (szemantikus emlékek), a személyes múlt epizódjai (epizódikus) és a testbe íródott gyakorlatok (procedurális/habuális) a modern térszerkezet eluralkodásával, a felidőzés társas közegének és a hajdani életmód elvesztésével módosulnak. A nagy átalakulás mögött a termelés és a fogyasztás elavulást sürgető logikája alapján működő kapitalista gazdaság dübörög.⁵² A különböző társadalmi rétegeket e fejlemények másképp ugyan, de egyaránt érintik. Napjaink folyton úton lévő, életének tekintélyes részét reptereken töltő elitjét a „nem helyek” identitás és emlékezet nélküli terei szolgáltatják ki a felejtésnek.⁵³ A munkamegosztásban alárendelt szerepbe kényszerülő csoportok szintén a modern, jelentés nélküli terek foglyaivá válnak, mert nem képesek megvédeni magukat a gazdasági érdekcsoportokkal szemben, mint azt Bermann a régi Bronx lebontása kapcsán megmutatta.⁵⁴ Rajtuk kívül a mindenkori gazdasági és politikai menekültek érintettek elsősorban: az új környezetben régi világuk egyre nagyobb részét veszítik el.⁵⁵

A felejtés elharapozása, túlzásai ellen természetes válaszként fogalmazódik meg a modern társadalmak részéről a leletmentés, a múlt rendet sugalló, ismét-

⁵⁰ Connerton 2009: 99–117.

⁵¹ Connerton 2009: 146.

⁵² Connerton 2009: 125.

⁵³ Augé 1995.

⁵⁴ Berman 1988.

⁵⁵ Berman 1988: 133.

lődő világának megőrzése és bemutatása.⁵⁶ A különböző társadalmakban természetesen nem egyenlő mértékben jelentkeztek és jelentkeznek a modernitás kulturális amnéziát előidéző körülményei. Az Egyesült Államok nagyvárosai inkább szemléltetik Connerton elméletének érvényességét, mint az európaiak. Mégis úgy érezhetjük, világjelenségről van szó, a modernitás egyik vagy másik aspektusa és az ebből következő felejtés szinte mindenütt látható.

Végezetül hadd idézzünk egy ókori világból származó példát, a „globalizációs” folyamatok és az identitást tápláló emlékezet küzdelmére, ami egyszersmind a probléma időtlenségét is bizonyítja.⁵⁷ A perzsa befolyásra, majd a hellenizmusra mint korai globalizációs hatásra, ami a görög nyelv és kultúra terjedését jelentette, a saját múlt és az ebből táplálkozó identitás megerősítése volt a válasz. A görög nyelv segítségével az egyiptomi, a babiloni és föníciai kultúra is büszkén hirdette ősi hagyományait. Assmann szavaival a „globalizáció dialektikus dinamikája nemcsak felejtéshullámokat, hanem emlékezetrobbanást is okoz”.⁵⁸ Az emlékezet mindig összefügg az identitással, önmagunk megkülönböztetésével, amíg működik, a globalizációs hatások ellenében, a felejtéssel szemben is teszi. A modern társadalmak múlt felé fordulása nosztalgia, örökség vagy hagyományörzés formájában arról tanúskodik, hogy ez továbbra is fontos.⁵⁹

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Aleida 2006 [1999]: *Erinerrungsräume. Formen und Wandlungen des Kulturellen Gedächtnisses*. Verlag C. H. Beck, München.
- Assmann, Aleida 2008: Transformations between History and Memory. *Social Research* (75.) 1. 49–72.
- Assmann, Aleida 2012: To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence? In: Assmann, Aleida – Shortt, Linda (eds): *Memory and Political Change*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 53–71.
- Assmann, Jan 2004 [1999]: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Assmann, Jan 2006: *Religion and Cultural Memory*. Stanford University Press, Stanford.
- Assmann, Jan 2010: Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory. In: Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian (eds): *Memory in a Global Age. Discourses, Practices, Trajectories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 121–137.
- Augé, Marc 1995 [1992]: *Non-places. An Introduction to Supermodernity*. Verso, London–New York.
- Augé, Marc 2004: *Oblivion*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- Berman, Marshall 1988 [1982]: *All that is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity*. Penguin Books, New York.

⁵⁶ Huyssen 2003; Connerton 2009: 146.

⁵⁷ Assmann 2010.

⁵⁸ Assmann 2010: 133.

⁵⁹ Lásd Lowenthal 2015.

- Brown, Norman R. – Hansen, Tia G. B. – Lee, Peter J. – Vanderveen, Sarah A. – Conrad, Fredrick G. 2012: Historically Defined Autobiographical Periods: Their Origins and Implications In: Berntsen, Dorthe – Rubin, David C. (eds): *Understanding Autobiographical Memory. Theories and Approaches*. Cambridge University Press, Cambridge, 160–180.
- Bruner, Jerome 2008: Culture and Mind: Their Fruitful Incommensurability. *Ethos. Journal of the Society for Psychological Anthropology* (36.) 1. 29–45.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest.
- Coman, Alin – Manier, David – Hirst, William 2009: Forgetting the Unforgettable Through Conversation Socially Shared Retrieval-Induced Forgetting of September 11 Memories. *Psychological Science* (20.) 5. 627–633.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Donald, Merlin 1993: Précis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition. *Behavioral and Brain Sciences* (16.) 4. 737–748.
- Donald, Merlin 1998: Hominid Enculturation and Cognitive Evolution. In: Renfrew, Colin – Scarre, Chris (eds): *Cognition and Material Culture: the Archeology of Symbolic Storage*. Cambridge University Press, Cambridge, 7–17.
- Eco, Umberto 1988: An Ars Oblivionalis? Forget It! *PMLA* (103.) 3. 254–261.
- Goody, Jack 1998: Memory in Oral and Literate Traditions. In: Fara, Patricia – Patterson, Karalyn (eds): *Memory*. Cambridge University Press, Cambridge, 73–94.
- Hajnal István 1993 [1939]: Történelem és szociológia. In: Hajnal István: *Technika, művelődés*. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 161–204.
- Halbwachs, Maurice 1925: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Albin Michel, Paris.
- Halbwachs, Maurice 1997 [1950]: *La mémoire collective*. Albin Michel, Paris.
- Hirst, William – Echterhoff, Gerald 2008: Creating Shared Memories in Conversation: Toward a Psychology of Collective Memory. *Social Research* (75.) 1. 183–216.
- Hirst, William – Manier, David 2008: Towards a Psychology of Collective Memory. *Memory* (16.) 3. 183–200.
- Huyssen, Andreas 2003: *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford University Press, Stanford.
- Keszei András 2015: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*. L'Harmattan, Budapest.
- Keszei András 2016: Család és nemzedék: az emlékezet „természetes” társadalmi közegeinek hatása. In: Mohay Tamás (szerk.): *Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 11–23.
- Linton, Marigold 1978: Real-world Memory After Six Years. In: Gruneberg, Michael M. – Morris, Peter E. – Sykes, Rober N. (eds): *Practical Aspects of Memory*. Academic Press, London, 69–76.
- Lowenthal, David 2015: *The Past is a Foreign Country-Revisited*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Manier, David – Hirst, William 2008: A Cognitive Taxonomy of Collective Memories. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds): *Cultural Memory Studies*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 253–262.
- Mannheim, Karl 1969: A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 31–67.
- Markowitsch, Hans J. 2008: Cultural Memory and the Neurosciences. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds): *Cultural Memory Studies*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 275–283.
- Michaelian, Kourken 2011: The Epistemology of Forgetting. *Erkenntnis* (74.) 3. 399–424.
- Olick, Jeffrey K. 2016: The Poverty of Resilience: On Memory, Meaning and Well-being. *Memory Studies* (9.) 3. 315–324.
- Pennebaker, James W. – Gonzales, Amy L. 2009: Making History: Social and Psychological Processes Underlying Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds): *Memory in Mind and Culture*. Cambridge University Press, New York, 171–193.
- Platón 2001: *Theaitétosz*. Atlantisz, Budapest.
- Reulecke, Jürgen 2008: Generation/Generationality, Generativity, and Memory. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds): *Cultural Memory Studies*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 119–125.
- Ricœur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Éditions du Seuil, Paris.
- Ricœur, Paul 2004 [2000]: *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Rubin, David C. 1995: *Memory in Oral Traditions*. Oxford University Press, Oxford.
- Schacter, Daniel L. – Guérin, Scott A. – St. Jacques, Peggy 2011: Memory Distortion: an Adaptive Perspective. *Trends in Cognitive Sciences* (15.) 10. 467–474.
- Stone, Charles B – Hirst, William 2014: Induced Forgetting to Form a Collective Memory. *Memory Studies* (7.) 3. 314–327.
- Tulving, Endel – Pearlstone, Zena 1966: Availability Versus Accessibility of Information in Memory for Words. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior* (5.) 4. 381–391.
- Yates, Frances A. 1966: *The Art of Memory*. University of Chicago Press, Chicago.
- Weinrich, Harald 2002: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Williams, Helen L. – Conway, Martin A. 2009: Networks of Autobiographical Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds): *Memory in Mind and Culture*. Cambridge University Press, New York, 33–61.